

Bogucki, Ambroży

Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej

Przegląd Historyczny 63/2, 219-239

1972

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej

Ziemia dobrzyńska należała obok Mazowsza, Podlasia i północno-wschodniej Małopolski do najgęstszych skupisk szlachty zagrodowej, tj. szlachty nie mającej kmieci. Geneza tej warstwy społecznej jest sporna. K. Potkański przypuszczał, że powstała ona przez zubożenie części zamożnej szlachty¹. W. Semkowicz uznał natomiast rozmieszczenie szlachty zagrodowej w Małopolsce za dowód planowego osadnictwa wojkowego w okresie walk o tron krakowski w XIII w.² H. Łowmiański uważa skupienie szlachty zagrodowej w niektórych tylko dzielnicach za dowód sztucznej genezy tej warstwy; jej rozsiadlenie przemawia więc przeciw pochodzeniu od zamożnej szlachty. Osadnictwo drobnorycerskie zostało zorganizowane w XIII w. dla obrony przed Prusami i Litwinami, a także przed sąsiednimi dzielnicami. Obrona przed najazdami pruskimi stała się konieczna dopiero w XIII w.; o stosunkowo późnej chronologii tego osadnictwa świadczy brak szlachty zagrodowej na pograniczu wielkopolsko-pomorskim, gdzie toczyły się walki w XI i na początku XII w. Zdaniem H. Łowmiańskiego szlachta zagrodowa od dziada pradiada nie miała poddanych chłopów, chociaż w sprzyjających okolicznościach niektórzy przedstawiciele tej warstwy mogli osadzić kmieci na swych gruntach. Warstwy tej nie da się wyprowadzić z klienteli możnowładczej, drobna szlachta posiadała bowiem ziemię na prawie rycerskim, a ponadto była najliczniejsza na Mazowszu, gdzie możnowładztwo się nie rozwinęło. Osadnictwo drobnorycerskie zostało więc powołane do życia przez książąt dzielnicowych. Wbrew pogładowi K. Potkańskiego genezę drobnej szlachty H. Łowmiański wiąże z kategorią włódyków³. Zdaniem A. Gieysztora rycerstwo szeregowe na Mazowszu zostało zorganizowane przez Konrada I, a rozbudowane przez jego następców⁴.

Związek osadnictwa drobnorycerskiego z grodami stwierdzono tylko w niektórych okolicach Małopolski, natomiast na Mazowszu szlachta zagrodowa nie skupiała się wokół grodów⁵. Celem niniejszego artykułu jest zbadanie łączności osadnictwa drobnorycerskiego z grodami w ziemi dobrzyńskiej.

¹ K. Potkański, *Zagrodowa szlachta i włódcze rycerstwo w województwie krakowskim w XV i XVI w.*, RAU whf t. XXIII, Kraków 1888, *passim*.

² W. Semkowicz, *Władcy polscy na tle porównawczym słowiańskim* KH XXII, 1908, *passim*.

³ H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, Warszawa 1967, s. 430 nn.

⁴ A. Gieysztor, *Mazowsze — nazwa i treść pojęcia w ciągu dziejów* [w:] *Rok ziemi mazowieckiej*, Płock 1962, s. 69; tenże, *Działania wojenne Litwy w r. 1262 i zdobycie Jazdowa*, [w:] *Studia Historyczne Stanisławowi Herbstowi na 60-lecie urodzin*, „Zeszyty Naukowe WAP”, Seria historyczna, nr 15, 1967.

⁵ H. Łowmiański, *op. cit.* t. III, s. 434.

ROZMIESZCZENIE SZLACHTY ZAGRODOWEJ

Dokładniejsze dane o rozmieszczeniu własności ziemskiej w ziemi dobrzyńskiej pochodzą dopiero z XVI w. Podstawowym źródłem dla utworzenia struktury tej własności jest rejestr poborowy z 1564 r.⁶ W pracy niniejszej opieram się na wykazie własności ziemskiej opracowanym przez Z. Guldona⁷, który obok rejestru z 1564 r. wykorzystał także inne źródła.

Na podstawie rejestru z 1564 r. trudno ustalić liczbę gospodarstw zagrodowych. Posiadłości 341 właścicieli zagrodowych wymienione są w ten sposób, że przy każdym nazwisku podana jest liczba łąnów; nie ulega wątpliwości, że w każdym wypadku idzie tu o odrębne gospodarstwo. Posiadłości 213 innych właścicieli zagrodowych wymienione są w ten sposób, że przy dwóch lub kilku nazwiskach podana jest jedna liczba łąnów. Może tu chodzić albo o jedno gospodarstwo będące wspólną własnością kilku osób, albo o kilka gospodarstw. W wykazie wsi i zestawieniach podaję więc nie liczbę gospodarstw lecz liczbę właścicieli zagrodowych. Posiadłość jednego właściciela zagrodowego nazywam działem zagrodowym. Dla czterech wsi których właściciele nie są znani, przyjmuję hipotetycznie liczbę działów równą liczbie łąnów zagrodowych. Dotyczy to wsi Kłobukowo-Karasie, Kurowo i Tłuchówko w powiecie dobrzyńskim oraz wsi Cetki w powiecie rypińskim; wsie te liczyły razem 13 łąnów zagrodowych.

W pracy określałem położenie miejscowości według powiatów i parafii w granicach z 1564 r. Wsią zagrodową nazywam każdą wieś, w której w 1564 r. mieszkał co najmniej jeden właściciel zagrodowy.

Tabela 1

Rozmieszczenie szlachty zagrodowej w powiatach ziemi dobrzyńskiej około 1564 r.

Powiat	Liczba osad		Liczba właścicieli zagrodowych	Liczba łąnów		Stosunek liczby łąnów zagrodowych do liczby łąnów kmiecych
	Ogółem	w tym zagrodowych		zagrodowych	kmiecych	
Dobrzyński	106	41	202	111,9	499,3	22%
Lipnowski	147	42	124	114	984,8	12%
Rypiński	130	53	241	266,6	919,5	29%
Razem	383	136	567	492,5	2403,6	20%

Spośród 567 właścicieli zagrodowych 134 miało działki mniejsze niż 0,5 łana, 368 od 0,5 do 1,5 łana, 52 od 2 do 3,5 łana, 13 od 4 do 6 łanów. Przeciętna wielkość działki zagrodowej wynosiła w powiecie dobrzyń-

⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* t. I: *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński, [w:] *Źródła Dziejowe* t. XII, Warszawa 1883, s. 269—332.

⁷ Z. Guldona, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967. W wykazie wsi szlachty zagrodowej nie uwzględniłem Bocheńca w pow. rypińskim. Z. Guldona wykazał tu bowiem mylnie 2 łąny zagrodowe. Wymienieni w rejestrze z 1564 r. Andrzej Bielny i Wawrzyniec byli kmieciami, a nie szlachecami zagrodowymi. Właścicielem Bocheńca był wtedy Jan Bocheński (por. A. Biliński, *Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1932, s. 25).

skim 0,55 łana, w lipnowskim 0,92 łana, w rypińskim 1,11 łana. Niektórzy właściciele zagrodowi, zwłaszcza zamożniejsi, mieli zagrodników.

Ogromna większość szlachty zagrodowej była skupiona we wsiach wielodworczych należących do niej w całości lub w przeważającej części. Spośród 567 działów zagrodowych 302 (53%) leżało we wsiach należących w całości do szlachty zagrodowej, a 175 (31%) we wsiach, w których liczba łań zagrodowych była większa niż kmiecych. Tylko 78 właścicieli zagrodowych (14%) mieszkało we wsiach liczących 1—2 działów zagrodowych; 337 właścicieli zagrodowych (59%) miało swe posiadłości w 38 wsiach, w których było co najmniej 6 działów zagrodowych. Najwięcej działów zagrodowych miały wsie Turza Wielka (19) i Trzcianka Wielka (18) w parafii Bądkowo powiatu dobrzyńskiego. Najwięcej łań zagrodowych liczyły wsie Kłośno (24,8) i Kowalki (14,5) w powiecie rypińskim.

Wsie zagrodowe były rozmieszczone bardzo nierównomiernie. Przeszło 2/3 działów zagrodowych leżało w wąskim a długim pasie, ciągnącym się wzdłuż wschodniej granicy powiatów dobrzyńskiego i lipnowskiego, nad dolną i środkową Skrwą, oraz wzdłuż południowej i zachodniej granicy powiatu rypińskiego, do Drwęcy koło Płonno. W skład tego pasa wchodziły parafie Bądkowo i Tłuchowo w powiecie dobrzyńskim, Ligowo i Sudragi w powiecie lipnowskim, Sierpc, Gójsk, Rogowo i Żałe w powiecie rypińskim oraz części innych parafii (m.in. Mokowo, Rypin, Trąbin, Płonne).

Poza pasem Skrwa-Drwęca można wyodrębnić dwa rejony zwartego osadnictwa zagrodowego: Karnkowo w powiecie lipnowskim i Świedziebnia w powiecie rypińskim. W skład pierwszego wchodziła prawie cała parafia Karnkowo oraz sąsiadujące z nią wsie; drugi obejmował 3 wsie parafii Świedziebnia i 2 wsie należące do innych parafii⁸.

Tabela 2

Rejony zwartego osadnictwa zagrodowego

Rejon	Powiat	Liczba wsi		Liczba właścicieli zagrodowych	Liczba łań		Stosunek liczby łań zagrodowych do liczby łań kmiecych
		zagrodowych	innych		zagrodowych	kmiecych	
pas Skrwa- -Drwęca	Dobrzyń	31	4	174	87,9	51,5	171%
	Lipno	14	1	56	35	41,5	84%
	Rypin	36	8	178	163,3	104,5	156%
Karnkowo	Lipno	11	3	36	37,5	37	101%
Świedziebnia	Rypin	5	—	42	59,8	1	5980%
Razem		97	16	486	383,5	235,5	163%

Powierzchnia uprawna⁹ rejonów zwartego osadnictwa zagrodowego stanowiła 21% powierzchni uprawnej ziemi dobrzyńskiej. W rejonach tego osadnictwa leżało 86% działów zagrodowych i 78% łań zagrodowych.

⁸ Por. tab. 2, mapkę i wykaz posiadłości szlachty zagrodowej.

⁹ Bez łań folwarcznych nie uwzględnionych w rejestrach poborowych.

wych ziemi dobrzyńskiej. Ogromna większość szlachty zagrodowej była więc skupiona na niewielkim obszarze.

Wzmianki o znanych z XVI w. wsiach zagrodowych w źródłach średniowiecznych są bardzo nieliczne i lakoniczne. Przeważnie nie mówią one o strukturze własności ziemskiej w tych wsiach. Pierwsze wiadomości o drobnej własności pochodzą dopiero z końca XV w. W 1497 i 1498 r. za niestawienie się na wyprawę moldawską ukarano odebraniem dóbr szlachtę z 43 wsi ziemi dobrzyńskiej, w tym z 36 wsi należących w XVI w. do szlachty zagrodowej. Łącznie skonfiskowano we wsiach zagrodowych przeszło 60 działek, które rozdano 13 szlachcicom, w tym 5 urzędnikom ziemskim i 2 dworzanom królewskim; prawie każdy z obdarowanych otrzymał po kilka działek¹⁰. Skonfiskowane działki należały więc przed 1497 r. do drobnej szlachty. Znaczna część tych działek wróciła potem do rąk szlachty zagrodowej; w 1564 r. 18 wsi, w których dokonano konfiskaty, należało w całości do szlachty zagrodowej.

Niektóre wsie zagrodowe należały przed XVI w. dowodnie do większych właścicieli. Spośród wsi zagrodowych, które z 1564 r. miały mniej niż 4 łany kmiece, Rachcin i Kolankowo należały w średniowieczu do opactwa szpetalskiego¹¹; Maliszewo, Pinino i Tłuchowo do szlachty piastującej urzędy ziemskie¹²; Ośmiałowo do księcia¹³; Powsino do wojewody Boguszy Miećławica, a później do biskupstwa włocławskiego¹⁴; Babiec do księcia, wojewody Boguszy Miećławica i różnych instytucji kościelnych¹⁵.

Wzmianki z XIII—XV w. świadczące o posiadaniu późniejszych wsi zagrodowych przez większych właścicieli dotyczą nielicznych wsi; żadna z tych wzmianek nie daje pewności, czy obok zamożniejszego feudała nie mieszkali w tej samej wsi także drobni rycerze.

Nie przeczy moim zdaniem zagrodowemu charakterowi wsi udział pochodzącego z niej szlachcica w sejmiku z 1434 r., który wyraził zgodę na wybór jednego z synów Jagiełły na króla. W sejmiku tym uczestniczyło obok kasztelanów i urzędników ziemskich po dwóch przedstawicieli każdego z 27 rodów heraldycznych ziemi dobrzyńskiej. Ze wsi należących w XVI w. w całości do szlachty zagrodowej pochodzili następujący uczestnicy sejmiku: Tomasz ze Stróżewa z rodu Prawdziców, Piotr ze Źródła z rodu Sokołów, Jan z Kłobukowa i Andrzej z Lubowca z rodu Kuczabów¹⁶. Do rodów tych należało niewielu przedstawicieli zamożniejszej szlachty dobrzyńskiej, nic więc dziwnego, że reprezentantami ich byli szlachcice zagrodowi¹⁷.

Źródła z XIII—XV w. nie przeczą więc drobnorycerskiemu charakterowi późniejszych wsi zagrodowych w średniowieczu. Być może niektóre szesnastowieczne wsie zagrodowe należały poprzednio w całości do większych właścicieli. Za nieprawdopodobne uznać należy jednak przypuszczenie, że duże skupiska szlachty zagrodowej należały przed

¹⁰ *Matricularum Regni Poloniae Summaria* [MRPS] t. II, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1907, nr 832, 834, 926, 950, 988, 1017, 1089, 1178, 1296, 1304.

¹¹ J. Nowacki, *Opactwo św. Gotarda w Szpetalu*, Gniezno 1934, s. 91 i 93.

¹² KDPol. II, nr 518 (1363 r.) i 530 (1379 r.); Z. Lasocki, *Dostojnicy i urzędnicy ziemi dobrzyńskiej w XIV i XV w.*, Warszawa 1934, s. 9, 14—16.

¹³ KD Pol. II, nr 475 (1316 r.).

¹⁴ Dok. kuj. maz., s. 193 n., nr 20 (1258 r.).

¹⁵ S. M. Szacherska, *Opactwo cysterskie na Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1960, s. 62 i 113.

¹⁶ KDPol. II, nr 578.

¹⁷ Por. A. Biliński, op. cit., *passim*.

XVI w. do zamożniejszej szlachty. Na podkreślenie zasługuje trwałość tych skupisk. W 1789 r. drobna szlachta posiadała w ziemi dobrzyńskiej przeszło 400 gospodarstw; około 90% spośród nich leżało we wsiach zagrodowych położonych w pasie Skrwa-Drwęca, tj. w okolicach Mokowa, Bądkowa, Thuchowa, Ligowa, Gójska, Rogowa i Żałego¹⁸. Na podstawie rozmieszczenia drobnej szlachty w końcu XVIII w. można by więc odtworzyć jej główne skupiska z XVI w.

Obok szlachty zagrodowej mieszkała w ziemi dobrzyńskiej w XVI w. drobna szlachta folwarczna, mająca niewielu kmieci, czyli tzw. szlachta cząstkowa. Za równy przeciętnemu gospodarstwu zagrodowemu pod względem zamożności można uznać majątek szlachcica cząstkowego liczący mniej niż 2 łany kmiecie; 88% działów zagrodowych miało bowiem mniej niż 2 łany. Około 1564 r. było w ziemi dobrzyńskiej 74 majątków szlachty cząstkowej poniżej 2 łanów kmiecych. Z tej liczby tylko 19 leżało we wsiach bez szlachty zagrodowej¹⁹, pozostałe 55 majątków leżało we wsiach zagrodowych, z tego 45 w rejonach zwartego osadnictwa zagrodowego. Prawdopodobnie znaczna część majątków szlachty cząstkowej położonych we wsiach zagrodowych należała poprzednio do szlachty zagrodowej; zapewne niektórzy szlachcice zagrodowi osadzili na swych gruntach kmieci lub sprzedali swe gospodarstwa uboższemu feudalom. Prawdopodobieństwo takiej ewolucji jest szczególnie duże w tych wsiach, w których znaczna większość wsi należała do szlachty zagrodowej, a niewielka reszta znajdowała się w posiadaniu jednego czy dwóch szlachciców cząstkowych.

Mało prawdopodobna jest natomiast drobnorycerska geneza majątków szlachty cząstkowej położonych poza wsiami zagrodowymi. Majątki te w przeciwieństwie do gospodarstw zagrodowych nie były skupione lecz rozproszone na obszarze całej ziemi dobrzyńskiej, przy czym najczęściej w jednej wsi mieszkał obok zamożniejszych właścicieli tylko jeden drobny szlachcic cząstkowy.

Mała liczba biednej szlachty cząstkowej poza wsiami zagrodowymi świadczy o odrębności społecznej szlachty zagrodowej. Szlachta nosząca nazwiska od wsi ziemi dobrzyńskiej należących w całości do szlachty zagrodowej niezmiernie rzadko posiadała majątki folwarczne. Około 1564 r. szlachta nosząca takie nazwiska posiadała poza swymi wsiami rodzinnymi w ziemi dobrzyńskiej 32 działki zagrodowe i tylko 4 drobne

¹⁸ Por. M. Borucki, *Ziemia kujawska*, Włocławek 1882, s. 35—55 (spis majątków ziemskich w ziemi dobrzyńskiej podług lustracji z 1789 r.). W ziemi dobrzyńskiej do dziś spotyka się często nazwiska pochodzące od nazw wsi zagrodowych. W okolicy Rypina występują np. nazwiska: Białkowski, Borowski, Brzeski, Giziński, Gołaszewski, Grochowalski, Jarczewski, Kamiński, Kłosiński, Kokoszczyński, Kowalkowski, Makowiecki, Małanowski, Nadroski, Nowowieski, Okoński, Ostrowicki, Paprocki, Radomiński, Rakowski, Rogowski, Ruszkowski, Sarnowski, Szczerbiński, Szczutowski, Śmiechowski, Winnicki, Wojnowski, Wyczałkowski, Zdanowski, Żuchowski.

¹⁹ W Krojczynie M. (1 majątek), Rembielinie (1), Siecieniu (4), Wielgiem (1) w powiecie dobrzyńskim; w Białowierzynie M. (1), Brzeźnie (1), Chrostkowie (2), Gołuchowie (1), Kawęczynie (1), Wildnie (1) i Zbójnie (1) w powiecie lipnowskim; w Kobrzyńcu St. (1), Paprotkach Ogonach (1) i Piórkowie (2) w powiecie rypińskim. Pomijam tu oczywiście działki poniżej 2 łanów w poszczególnych wsiach, należące do większych właścicieli; jak np. posiadłości Balińskich w Nadrożu i Gulbinach; Starorypińskich w Starorypinie, Skudzawach i Godzieszewach; Sumińskich w Suminie, Nowogródsku, Włęczu i Witowieżu; Orłowskich w Orłowie i Tupadłach itd.

majątki folwarczne (0,5—2 łanów kmiecych)²⁰. Natomiast szlachta nosząca nazwiska od wsi bez szlachty zagrodowej posiadała w tym samym czasie we wsiach zagrodowych 37 majątków folwarcznych i tylko 5 działów zagrodowych²¹. Szlachcic zagrodowy przenoszący się do innej wsi pozostawał więc prawie zawsze szlachcicem zagrodowym, a szlachcic folwarczny osiedlający się we wsi zagrodowej pozostawał szlachcicem folwarcznym. Wniosek ten potwierdzają badania A. Bilińskiego; stwierdza on pokrewieństwo wielu rodzin szlachty zagrodowej między sobą i wielu rodzin szlachty folwarcznej między sobą, bardzo rzadkie były natomiast wypadki wspólnego pochodzenia dwóch rodzin należących do różnych warstw szlachty²². Przeciwno tezie o pochodzeniu szlachty zagrodowej od zamożniejszej szlachty przemawia także fakt, że w XVI w. bardzo często w jednej wsi zagrodowej mieszkali przedstawiciele różnych rodów heraldycznych²³.

Przytoczone argumenty potwierdzają hipotezę H. Łowmiańskiego, że szlachta zagrodowa pochodziła ze średniowiecznego drobnorycersstwa. Prawdopodobnie osadnictwo drobnorycerskie w średniowieczu było rozmieszczone podobnie jak w XVI w.

Skupienie drobnego rycerstwa w odrębnych wsiach skoncentrowanych w niektórych tylko rejonach ziemi dobrzyńskiej nie mogło być dziełem przypadku. Rozmieszczenie szlachty zagrodowej w XVI w. przemawia wyraźnie za sztuczną genezą osadnictwa drobnorycerskiego. Twórcami tego osadnictwa nie mogli być możnowładcy duchowni ani świeccy. Wśród posiadłości biskupów włocławskich i płockich znanych dokładnie ze źródeł XIII i XIV w.²⁴ nie ma bowiem prawie wcale wsi należącej w XVI w. do szlachty zagrodowej²⁵. Jeszcze mniej prawdopodobne jest pochodzenie tej warstwy szlachty z klienteli możnowładców świeckich. Za słuszną uznać więc trzeba tezę H. Łowmiańskiego, że osadnictwo drobnorycerskie zostało zorganizowane przez książąt dzielnicowych dla obrony przed wrogiem²⁶.

ZWIĄZEK SKUPISK SZLACHTY ZAGRODOWEJ Z GRODAMI

Ponieważ osadnictwo drobnorycerskie zostało utworzone przypuszczalnie przez książąt w XIII w., za najbardziej prawdopodobne ośrodki tego osadnictwa należy uznać grody książęce, znane ze źródeł pisanych z drugiej połowy XIII w. lub z XIV w. Znamy cztery takie grody:

1. Dobrzyń (nad Wisłą) — gród książęcy, prawdopodobnie kasztelański, w XI w. (1065 r.)²⁷; w 1228 r. nadany braciom dobrzyńskim²⁸; około 1235 r. zwrócony księciu²⁹; w 1252 r. występuje pierwszy znany

²⁰ J. Kamiński w Jasieniu (1 łan), M. Żernicki i 2 Gorzechowscy w Rembielinie (1,5 łana), W. Kukowski w Kobrzyńcu St. (0,5 łana), J. Grzembski w Rokitnicy (2 łany).

²¹ J. Jankowski w Komorowie, M. Brzeziński w Steklinku, A. Ugoska w Giżynku i 2 Sumińscy w Ostrowitem. Pomijam tu gospodarstwa „zagrodowe” (a w istocie folwarki) w Rachcinie i Zadusznikach. Por. przyp. 107.

²² A. Biliński, op. cit., *passim*.

²³ Tamże, *passim*.

²⁴ Por. przyp. 45—46 i 51—54.

²⁵ Wyjątek stanowi Powsino (por. przyp. 14).

²⁶ H. Łowmiański, op. cit. t. III, s. 433.

²⁷ KDWlkp. I, nr 3.

²⁸ KDMaz. Koch., nr 266.

²⁹ Pr. UB I/1, nr 119.

kasztelan dobrzyński Bogusza³⁰; od około 1290 r. stolica księstwa dobrzyńskiego³¹;

2. Rypin — gród książęcy, prawdopodobnie kasztelański, w XI w. (1065 r.?)³² położony na obszarze obecnej wsi Starorypin³³; w 1252 r. komora celna³⁴; w 1297 r. występuje pierwszy znany kasztelan rypiński Włost³⁵; ostatnie wzmianki o grodzie pochodzą z lat 1323—1329³⁶;

3. Księża (pow. Rypin)³⁷;

4. Płonne (pow. Rypin)³⁸.

W bliskim sąsiedztwie każdego z tych czterech grodów znajdowały się w XVI w. osady skupiające znaczną liczbę szlachty zagrodowej (por. tabl. 3). Wiele wsi zagrodowych leżało jednak w dużej odległości od tych grodów. Należy więc zbadać, czy ośrodkami osadnictwa drobnorycerskiego nie były także inne grody.

Na terenie ziemi dobrzyńskiej występuje 41 grodzisk³⁹. Ich chronologia z nielicznymi wyjątkami nie jest znana. Niewątpliwie większość grodów wczesnośredniowiecznych straciła znaczenie najpóźniej na początku XIII w.⁴⁰, a więc przed powstaniem osadnictwa drobnorycerskiego. Dlatego w dalszych rozważaniach biorę pod uwagę tylko grody wspomniane w źródłach pisanych oraz grody w osadach, w których istniały w XVI w. ośrodki parafii. Brak kościoła w osadzie grodowej można uważać bowiem za wskazówkę, że gród albo stracił znaczenie przed utworzeniem sieci parafialnej, tj. przed XIII w.⁴¹, albo też nie był ośrodkiem dla okolicznych wsi.

W źródłach pisanych wzmiankowane są grody (obok wyżej wspomnianych): Mokowo w powiecie dobrzyńskim⁴², Kikół⁴³ i Steklin⁴⁴ w po-

³⁰ AGAD, Metryka Koronna 42 f. 282.

³¹ Por. S. M. Szacherska, *Kancelaria Siemowita księcia dobrzyńskiego*, „Studia Źródłoznawcze” t. XI, 1966, s. 79.

³² KD Wlkp. I, nr 3.

³³ J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo w Starorypinie i okolicy*, [w:] *Szkice rypińskie*, Bydgoszcz 1967, s. 30—36.

³⁴ Pr. UB I/1, nr 260.

³⁵ S. M. Szacherska, *Kancelaria...*, s. 105, dok. nr 3.

³⁶ Dr Jan Powierski, adiunkt UMK w Toruniu udowodnił w odczycie wygłoszonym w Rypinie w styczniu 1968 r., że gród Rypin wspomniany w przywileju dla bożogrobców z 1323 r. (Dok. kuj. maz., s. 303 n., nr 18) wbrew dotychczasowemu poglądom mieścił się w Starorypinie, a nie w Nowym Rypinie; płynąca obok tego grodu rzeczka „Livona” jest bowiem identyczna z rzeczką Linowną płynącą przez Starorypin. Grodu w Starorypinie dotyczy moim zdaniem także wzmianka, że Lokietek *fecit planeari castrum dictum Ripin (Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum* t. I, Poznań 1890, s. 184). Wzmianka ta odnosi się do lat 1327—1329 (por. M. Aschkewitz, *Geschichte des Dobriner Landes*, „Deutsches Archiv für Landes- u. Volksforschung” Jg. 8, 1943, H. 3, s. 270 n.). Miasto Rypin, położone w odległości 2 km od Starorypina, powstało dopiero w 1345 r. (Dok. kuj. maz., s. 312 n., nr 27). W pracy niniejszej wszystkie wzmianki o grodzie Rypin dotyczą Starorypina.

³⁷ Por. przyp. 74—81.

³⁸ Por. przyp. 84.

³⁹ Por. *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz i Z. Wartołowska, Wrocław 1964.

⁴⁰ Z. Wartołowska, *Grodziska na ziemiach polskich*, [w:] *Mapa grodzisk w Polsce*, s. 16—19.

⁴¹ Por. J. Dowiat, *Historia Kościoła Katolickiego w Polsce (do połowy XV wieku)*, Warszawa 1968, s. 140.

⁴² Pr. UB I/1, nr 96 (1233 r.).

⁴³ KDPol. II, nr 20 (1236 r.).

⁴⁴ KDWlkp. I, nr 3 (1065 r.).

wiecie lipnowskim, Górzno⁴⁵ i Ruże⁴⁶ w powiecie rypińskim. Osady te, z wyjątkiem Steklina, były w XVI w. ośrodkami parafii. Spośród innych osad posiadających grodziska ośrodkami parafii były w XVI w.; Lipno, Ciechocin, Nowogród, Skępe i Sumin w powiecie lipnowskim oraz Osiek, Sadłowo, Skrwilno, Strzygi i Żałe w powiecie rypińskim.

Za mało prawdopodobny należy uznać związek osadnictwa drobno-rycerskiego z grodami położonymi w osadach, które w drugiej połowie XIII w. lub na początku XIV w. były własnością prywatną; wyeliminować trzeba także te grody, w pobliżu których w XVI w. nie było większych skupisk szlachty zagrodowej. Minimalna była w XVI w. liczba działów zagrodowych położonych w promieniu 10 km od Steklina (5)⁴⁷ i Skrwilna (6)⁴⁸. Tylko 8 działów zagrodowych leżało bliżej Osieka niż grodów w Księżym, Rypinie i Płonem⁴⁹. Osiek należał zresztą do końca XIII w. do kasztelanii michałowskiej, nie mogły mu być podporządkowane wsie w kasztelanii rypińskiej⁵⁰. Do biskupa płockiego należały: Ruże⁵¹, Górzno⁵², Strzygi i Sadłowo⁵³, do biskupa wrocławskiego — Ciechocin i Nowogród⁵⁴. W sąsiedztwie Górzna, Ciehocina i Nowogrodu nie było zresztą prawie wcale wsi zagrodowych. Własnością rycerską były wsie: Mokowo w 1304 r. i Sumin w 1325 r.⁵⁵

W sąsiedztwie karnkowskiego rejonu zwartego osadnictwa zagrodowego leżały trzy grody-ośrodki parafii: Kikół, Lipno i Skępe. Za najbardziej prawdopodobny ośrodek skupiska drobnego rycerstwa w środkowej części powiatu lipnowskiego uważam Lipno. Gród w Lipnie nie jest wprawdzie znany ze źródeł pisanych, o jego roli świadczy jednak fakt, że w 1349 r. powstało tu miasto książęce, które w drugiej połowie XIV w. zostało stolicą powiatu⁵⁶. W sąsiedztwie Lipna mieszkała znacznie większa liczba szlachty zagrodowej niż w okolicy Kikoła. Okręgi o promieniu 10 km od obu grodów przecinają się; jeżeli punkty przecięcia połączymy odcinkiem, powstaną dwa równe odcinki kół oddzielone wspólną cięciwą. W odcinku koła ze środkiem w Kikole było w XVI w. 6 działów zagrodowych (w Wielgiem, Grodzeniu i Wolęcinie), a w odcinku koła ze środkiem w Lipnie — 45 działów zagrodowych. Liczby te nie obejmują wsi Chlebowo i Makowiec, równo odległych od obu grodów, a liczących razem 7 działów zagrodowych. Gród kasztelański w Kikole wymieniony jest w źródłach tylko raz w 1236 r.⁵⁷. Nie było tu komory

⁴⁵ *Urkundenbuch des Bistums Culm* I, nr 206 (1325 r.).

⁴⁶ MPH t. V, s. 427 (ok. 1239 r.); Dok. kuj. maz., s. 157, nr 11 (1252 r.). W sprawie daty pierwszego z tych źródeł por. B. Ulanowski, *O uposażeniu biskupstwa płockiego*, RAU whf t. XXI, 1888, s. 47. Wbrew poglądom niektórych badaczy gród biskupa płockiego zwany w źródłach „Ruz” (Rusek) mieścił się w osadzie Ruże nad środkowym Ruzcem, a nie we wsi Ruziec u ujścia tej rzeczki. W Rużu znajduje się grodzisko, wieś ta do końca XVIII w. należała do biskupów płockich (por. M. Smoleński, *Cztery kościoły w ziemi dobrzyńskiej*, Lwów 1869, s. 110). Wieś Ruziec nie jest znana ze źródeł średniowiecza ani z rejestrów z XVI w., leży ona na terenie należącym w XIII—XVIII w. do biskupów wrocławskich.

⁴⁷ W Osówce, Steklinku, Świętosławiu i Wielgiem.

⁴⁸ W Czerminie, Gugołach i Zakroczu.

⁴⁹ W Kretkach M., Tadajewie i Wąpielsku.

⁵⁰ Dok. kuj. maz., s. 236 (1303 r.).

⁵¹ Por. przyp. 46.

⁵² KDMaz. Koch. nr 384 (1239 r.); KDPol. I, nr 114, (1384 r.),

⁵³ *Triginta documenta ecclesiae Plocensis*, nr 25 (1313 r.).

⁵⁴ Dok. kuj. maz., s. 184 nn., nr 13 (1250 r.), KDPol. II, nr 451, (1259 r.).

⁵⁵ KDPol. I, nr 97 (1304 r.); Dok. kuj. maz., s. 305 n., nr 20 (1325 r.).

⁵⁶ Dok. kuj. maz., s. 316 (1349 r.); KDPol. II, nr 525 (1371 r.): *districtus Lipnensis*.

⁵⁷ KDPol. II, nr 20.

celnej w 1252 r., mimo że komory takie istniały wtedy nie tylko w grodach kasztelańskich w Dobrzyniu, Michałowie, Rypinie, Włocławku i Słońsku, lecz także w niekastelańskich grodach w Księżym i Przypuszcie⁵⁸. Prawdopodobnie gród w Kikole upadł wkrótce po 1236 r. i w czasie organizowania osadnictwa drobnorycerskiego już nie istniał⁵⁹.

W promieniu 10 km od osady Skępe znajdowało się wprawdzie w XVI w. dość dużo działów zagrodowych, należały one jednak do różnych skupisk, przede wszystkim do rejonu karnkowskiego, związanego raczej z grodem w Lipnie i do parafii Ligowo, stanowiącej część wschodniego kordonu granicznego. W przeciwieństwie do innych grodów Skępe było otoczone lasami; wsie zagrodowe leżały na skraju tych lasów. Sądzę więc, że związek grodu w Skępem z osadnictwem drobnorycerskim jest mało prawdopodobny.

Jedynym grodem — ośrodkiem parafii w dużym skupisku szlachty zagrodowej w południowozachodniej części powiatu rypińskiego było Żałe. We wsi tej znajduje się duże grodzisko, którego upadek dr Jadwiga Chudziakowa datuje na koniec XIII w.⁶⁰. Żałe było własnością księżącą od 1252 r.⁶¹, jest więc prawdopodobne, że wtedy właśnie osadzono w okolicy tego grodu drobne rycerstwo.

Najwyraźniej wyodrębniony był zespół wsi zagrodowych koło Lipna. Wsie tego skupiska oddalone są od Lipna najwyżej o 10 km; na zewnątrz linii łączącej najbardziej odległe od Lipna wsie tego zespołu znajdował się szeroki pas, w którym prawie wcale nie było wsi zagrodowych. Również wsie zagrodowe należące do skupiska tworzącego półkole wokół Dobrzynia, a położone na północ i zachód od tego grodu, są oddalone od niego najwyżej o 10 km; poza łukiem o promieniu 10 km na północ i zachód od Dobrzynia w szerokim pasie nie było prawie wcale wsi zagrodowych.

Rozgraniczenie zespołów wsi zagrodowych związanych prawdopodobnie z grodami powiatu rypińskiego (Rypin, Księża, Płonno, Żałe) jest niemożliwe. Jeżeli przyjmiemy, że podobnie jak w przypadku Lipna i Dobrzynia wsie należące do tych zespołów oddalone były od swych grodów najwyżej o 10 km, to musimy zaliczyć do tych zespołów wszystkie wsie zagrodowe powiatu rypińskiego z wyjątkiem położonych w południowo-wschodnim zakątku tego powiatu parafii Gójsk i Sierpc. Okręgi o promieniu 10 km przecinają się; szereg wsi zagrodowych leżało w promieniu 10 km od dwóch grodów.

Stosunkowo najbliższe grodów były położone wsie zagrodowe w powiecie rypińskim. Spośród 177 działów zagrodowych tylko 29 leżało w odległości 8—10 km od najbliższego grodu. W promieniu 5 km od Żałego było 46 działów zagrodowych i 51 łanów zagrodowych⁶², a od Płonnego

⁵⁸ Pr. UB I/1, nr 260.

⁵⁹ Być może gród kikolski został zniszczony w czasie najazdów pruskich 1242—1243. Por. J. Nowacki, op. cit., s. 160.

⁶⁰ Za udostępnienie wyników badań składam dr J. Chudziakowej wyrazy podziękowania. Dziękuję również ob. Romanowi Piotrowskiemu z Rypina, który był inicjatorem badań archeologicznych w Starorypinie, Skrwilnie i Żałem.

⁶¹ AGAD, Metryka Koronna 41, f. 282. Kazimierz kujawski zamienił się z Pietrką Świętosławicem; książę dał Pietrkowi wieś Thuchowo a za to otrzymał od niego Żałe z 7 jeziorami i Nowe. W bliskim sąsiedztwie wsi Żałe w pow. rypińskim leży rzeczywistość kilka jezior (Kopiec, Wielgie, Kleszczyn, Nadroskie i inne). Wieś Nowe jest prawdopodobnie identyczna z Nową Wsią (o 7 km od Żałego).

⁶² We wsiach Borzymin, Brzuze, Cetki, Nadroż, Okonin, Ostrowite, Pinino, Piskorzyn, Radzynek.

Tabela 3

Posiadłości szlachty zagrodowej około 1564 r. w pobliżu grodów z XIII i XIV w.

Gród	Powiat	Liczba działów zagrodowych w promieniu 10 km od grodu *	Liczba działów i łąnów zagrodowych w promieniu 10 km od grodów w poszczególnych powiatach	
			działy	łąny
Dobrzyń	Dobrzyń	72	72	36,8
Lipno	Lipno	56	56	53,5
Księżte	Rypin	43	177	225,3
Płonne		37		
Rypin		98		
Załe		114		
Razem		—	305	315,6

* Suma liczb w rubryce 3 jest większa od ogólnej liczby działów zagrodowych w promieniu 10 km od grodów, ponieważ niektóre wsie zagrodowe w powiecie rypińskim leżały w promieniu 10 km od dwóch grodów i w związku z tym działły zagrodowe w tych wsiach liczone są dwukrotnie.

— 20 działów i 31,5 łąnów⁶³; w promieniu 6 km od Rypina — 31 działów i 44,8 łąnów⁶⁴; w promieniu 7 km od Księtego — 25 działów i 33 łąnów⁶⁵. W zestawieniu tym każdą wieś liczone tylko raz. W zespole lipnowskim przeważały posiadłości szlachty zagrodowej oddalone od grodu najwyżej o 7 km. Natomiast w zespole dobrzyńskim znaczną większość stanowiły działły odległe od grodu o 8—10 km.

Wsie zagrodowe położone w promieniu 10 km od sześciu grodów obejmowały znaczną większość posiadłości szlachty zagrodowej w ziemi dobrzyńskiej. Niektóre dane źródłowe pozwalają na przypuszczenie, że w średniowieczu drobne rycerstwo związane z grodami mieszkało także we wsiach nie należących w XVI w. do szlachty zagrodowej. W XIV w. mieszkali w Starorypinie, a więc w najbliższym sąsiedztwie grodu, książęcy *feudales*. W 1323 r. Władysław i Bolesław książęta dobrzyńscy nadali bożogrobcom 12 łąnów koło grodu w Starorypinie *inter Johannem nostrum feudalem* --⁶⁶. Według falsyfikatu z datą 15 lipca 1351 r. *omnes et singuli, advocatus, feudales, incole, tabernatores, ortulani sub antiqua Ripin* zostali zobowiązani młec zboże w młynsie bożogrobców w Starorypinie; młynarz otrzymał rzekomo morgę *versus feudales Michaellem et Waysilinum*⁶⁷. Według falsyfikatu z datą 1355 Władysław i Bolesław książęta dobrzyńscy nadali kościołowi parafialnemu w Rypinie 4 łąny w Starorypinie *iuxta Joannem feudalem nostrum* oraz łąkę w tejże wsi *penes praedium Hebhardi feudalis nostri*⁶⁸. Określenie *feudalis* jest synonimem terminów wasal, lennik. W książęcej wsi Starorypin mieszkało

⁶³ We wsiach Białkowo, Płonko, Radomin, Rętfiny, Szczutowo, Zduniec.

⁶⁴ We wsiach Czermin, Godziszewy, Kłośno, Kowalki, Tadajewo.

⁶⁵ We wsiach Dzierzno, Grzęby, Zduny, Zasady.

⁶⁶ Dok. kuj. maz., s. 303 n., nr 18.

⁶⁷ Tamże, s. 321 nn., nr 34.

⁶⁸ Tamże, s. 325 nn., nr 36.

kilku *feudales*, nie mogli to być więc zamożni rycerze; zresztą w XIV w. pełnoprawne rycerstwo nie mogło być zobowiązane do mielenia zboża w młynie klasztornym. Nie można też uważać *feudales* za chłopów, ponieważ w innych źródłach polskich nie spotykamy w odniesieniu do nich takiej nazwy. Za wyższą pozycję społeczną *feudales* w stosunku do chłopów przemawia falsyfikat z 1351 r., w którym *feudales* wymieniani są przed kmieciami (*incole*), karczmarzami i zagrodnikami. Najprawdopodobniej *feudales* to drobni rycerze, zobowiązani do służby w grodzie.

Być może w okresie tworzenia osadnictwa drobnorycerskiego na terenie późniejszej ziemi dobrzyńskiej czynnych było tylko sześć grodów książęcych (tabl. 3). Siódmym grodem książęcym we wschodniej części księstwa kujawskiego w XIII w. był gród kasztelański w Michałowie; po zastawieniu ziemi michałowskiej Krzyżakom w 1303 r. prawie wszyscy rycerze polscy zostali stąd wysiedleni⁶⁹ i dlatego nie można stwierdzić, czy w sąsiedztwie Michałowa mieszkało drobne rycerstwo.

Najprawdopodobniej nie były związane z grodami wsie zagrodowe w kordonie granicznym nad Skrwą, stanowiącym większą część południowego odcinka pasa Skrwa-Drwęca. Kordon ten sąsiedował z zespołem grodowym dobrzyńskim. Jeżeli przyjmiemy, że do zespołu grodu w Dobrzyniu należały wsie oddalone od niego najwyżej o 10 km, to do kordonu granicznego należy zaliczyć parafie Bądkowo, Tłuchowo, Ligowo, Sudragi, Gójsk i Sierpc oraz trzy wsie na południe od Bądkowa (por. wykaz własności ziemskiej). Na terenie kordonu granicznego nie leżał żaden gród — ośrodek parafii. W skład tego kordonu wchodziły wszystkie wsie zagrodowe należące do rejonów zwartego osadnictwa zagrodowego, które nie leżały w promieniu 10 km od grodów.

Poza kordonem granicznym i zespołami wsi leżących w promieniu 10 km od sześciu grodów spotykamy w ziemi dobrzyńskiej około 1564 r. tylko 24 działy zagrodowe (tj. 4⁰/₀), położone w 13 wsiach w zachodniej i północnej części powiatu lipnowskiego oraz w zachodniej części powiatu dobrzyńskiego.

GRODY OŚRODKAMI WŁOŚCI KSIĄŻĘCYCH

W pobliżu Dobrzynia, Lipna i Rypina leżało w XVI w. wiele wsi królewskich. Własność królewską stanowiły wówczas wsie: Lenie Wielkie, Skaszewo, Strachonń, Strachonieć, Wierzniczka, Wyszyna, i Zbyszewo koło Dobrzynia; Grabiny, Jankowo, Radomice, Trzebiegoszcz i część Kikoła koło Lipna; Głowińsk, Mały Zakroczy, Piaski, Gniazdek, Rudny i część Starorypina koło Rypina⁷⁰. W XIV w. wsiami książęcymi były także Ośmiałowo koło Lipna i Długie koło Rypina⁷¹, należące w XVI w. do szlachty. Ze Starorypinem graniczy Linne, które jest być może identyczne ze wsią *Lyne* nadaną w 1304 r. przez Siemowita dobrzyńskiego Jakubowi Tholande; niektórzy badacze utożsamiają jednak *Lyne* z Leniem koło Dobrzynia⁷². Według falsyfikatu dla kościoła w Rypinie z datą 1355, wsią książęcą było także Dylewo koło Rypina⁷³. Za

⁶⁹ Por. tamże, s. 236 n., nr 62 (1303 r.); s. 238 n., nr 64 (1304 r.); s. 240, nr 65 (1306 r.).

⁷⁰ Z. Guldon, op. cit., s. 30, 38, 46 i mapa.

⁷¹ KDPol. II, nr 475 (1316 r.); Dok. kuj. maz., s. 303 n., nr 18 (1323 r.).

⁷² KDPol. II, nr 471. Por. S. M. Szacherska, *Kancelaria...*, s. 109.

⁷³ Dok. kuj. maz., s. 325 nn., nr 36.

prawdziwością tej wiadomości przemawia brak nazwiska „Dylewski” wśród szlachty ziemi dobrzyńskiej w XVI w.; właścicielami Dylewa w 1564 r. byli dwaj Nadroscy i dwaj Starorypińscy.

Najwięcej wiadomości posiadamy o włości książęcej, której ośrodkiem był gród w Księżym. O tym, że osada ta od dawna była własnością książęcą, świadczy jej pierwotna nazwa *Ksienite*, pochodząca od „ksieni” (= księżna). W 1252 r. była tu komora celna⁷⁴. W 1306 r. książę dobrzyński Siemowit nadał Krzyżakom 250 łanów, z czego 200 łanów w Grążawach lub Księżym⁷⁵. Ponieważ Grążawy były własnością biskupa płockiego⁷⁶, Krzyżacy otrzymali 200 łanów w Księżym. Książę nie zrzekał się wszystkich praw do nadanych ziem, zarezerwował sobie prawo do eksploatacji metali i soli. Nadanie Siemowita miało więc raczej charakter przeniesienia władztwa gruntowego, a nie władztwa terytorialnego. W 1312 r. wielki mistrz Karol z Trewiru zawarł z biskupem płockim umowę w sprawie dziesięcin *super territorio Mychalowyensi et super ducentis mansis ad castrum Kxenithe partinentibus locandis*⁷⁷. Świadczy ona wyraźnie, że 200 łanów należało do grodu w Księżym. Wzmianka o lokacji nie świadczy moim zdaniem o braku osadnictwa na tym terenie, gdyż o istnieniu tu osad przed 1306 r. mówią polskie nazwy wsi znane z dokumentu z 1356 r. Chodziło tu więc zapewne tylko o przeniesienie tych wsi na prawo niemieckie. Wkrótce potem Krzyżacy oddali *illa bona in Schynycen* Władysławowi Łokietkowi; stwierdza to dokument Karola z Trewiru z około 1317 r.⁷⁸. Po zajęciu ziemi dobrzyńskiej przez Krzyżaków w 1329 r. ponownie pod ich panowanie wróciło także Księte. W projekcie układu z Polską, przedstawionym przez Krzyżaków Kazimierzowi Wielkiemu w 1335 r., wyrazili oni chęć zatrzymania Księtego w swoich rękach⁷⁹. Po pokoju kaliskim w 1343 r. Księte wróciło jednak do Polski. Po raz trzeci Księte znalazło się na krótki czas w posiadaniu Krzyżaków w 1352—1353 r., kiedy Kazimierz Wielki zastawił im *terram suam Dobrinensem cum castro Bobrobeniky nuncupato sito ibidem necnon districtus Rypin et exniten positos in terra predicta*⁸⁰. Po ponownym powrocie pod panowanie polskie Kazimierz Wielki sprzedał w 1356 r. Piotrowi z Brusiny wsie Swiedziebnia, Rokitnica, Janowo i Księte *in terra Dobrinensi et in districtu Xenitensi iacentes iure theutonico locatas*⁸¹. Wymienione cztery wsie zostały niewątpliwie nadane w 1306 r. Krzyżakom, do nich odnosi się też stwierdzenie w dokumentach z 1312 r. o przynależności do grodu w Księżym. Księte leżało tuż przy granicy klucza górznieńskiego biskupstwa płockiego; bez Swiedziebni, Janowa i Rokitnicy obszar nadany Krzyżakom nie mógłby liczyć 200 łanów. O przynależności tych wsi do terytorium nadanego w 1306 r. Krzyżakom świadczy także położenie ich „w dystrykcie księskim”; jak wynika bowiem z dokumentów z 1335 r. i około 1352—1353 r., tak określano obszar nadany w 1306 r. Niewątpliwie tak mały rejon nie mógł stanowić odrębnego okręgu administracyjnego przed 1306 r. Wspomniana w akcie sprzedaży z 1356 r. lokacja czterech wsi na prawie niemieckim

⁷⁴ Pr. UB I/1, nr 260.

⁷⁵ Tamże I/2, nr 854.

⁷⁶ Tamże II/1, nr 185.

⁷⁷ Tamże II/1, nr 62 i Dok. kuj. maz., s. 301, nr 17.

⁷⁸ Dok. kuj. maz., s. 167 n., nr 25.

⁷⁹ CDPrus. II, nr 153.

⁸⁰ Tamże III, nr 73.

⁸¹ KDPol. II, nr 507.

nastąpiła, jak wiemy, około 1312 r. Wsie Księżę, Swiedziebnia, Janowo i Rokitnica stanowiły więc przed 1306 r. włość książęca, której ośrodkiem był gród w Księżem.

Wiele wsi książęcych leżało w XIV w. w bliskim sąsiedztwie grodu w Płonem. W promieniu 8 km od tego grodu znajdowały się wsie książęce Ruzzkowo⁸², Płonne, Białkowo, Dulsk, Sokołowo oraz zaginione osady Modrzyn i Kawęczyn⁸³. Można przypuszczać, że wsie te podlegały grodowi w Płonem. O podporządkowaniu dóbr książęcych temu grodowi świadczy dokument książąt dobrzyńskich Władysława i Bolesława z 23 czerwca 1322, jedyne źródło mówiące o grodzie w Płonem. Książęta zamienili się w Mikołajem Isemblersem sołtysiem w Płonem (*in parvo Plone*). Isembleser zwrócił sołectwo książętom i otrzymał za to część Białkowa. Dokument stwierdza, że *predicta hereditas scultecie nostro dominio et castro ibidem in parvo Plone congrue conveniret* --⁸⁴.

Przywilej z 1322 r. został wydany w obecności *Sarant nostro burgrabio, Przeclao, Virchoslao et Lemkone advocato nostro in Dobrin et aliis pluribus*. Powstaje pytanie, jakie znaczenie miała tu nazwa *burgrabivus*. Burgrabiami nazywano niekiedy w źródłach polskich XIII w. kasztelanów. Od końca XIV w. burgrabio wie stali na czele grodów królewskich i byli podporządkowani starostom⁸⁵. W dokumencie z 1322 r. wyraz burgrabia może oznaczać albo kasztelana albo dowódcę grodu niekasztelańskiego. W źródłach XIV w. występują kasztelanowie dwóch grodów ziemi dobrzyńskiej: Dobrzynia i Rypina. Ponieważ imienia Sarant nie znamy z innych źródeł, nasuwa się przypuszczenie, że chodzi tu raczej o imię „Jarand”. W latach 1323—1330 występuje Jarand o Osieka, podkomorzy dobrzyński⁸⁶, być może identyczny z burgrabią z 1322 r. Kasztelan był urzędnikiem wyższym niż podkomorzy; jeżeli więc identyfikacja podkomorzego Jaranda i burgrabiego Jaranda jest słuszna, to był on raczej w 1322 r. dowódcą grodu niekasztelańskiego. Można się domyślać, że Jarand był wtedy burgrabią grodu w Płonem.

CHRONOLOGIA OSADNICTWA DROBNORYCERSKIEGO

System obronny oparty o grody i osadzone w ich sąsiedztwie drobne rycerstwo był skierowany niewątpliwie głównie przeciw Prusom. Świadczy o tym skupienie największej ilości grodów i szlachty zagrodowej w pobliżu grodów w powiecie rypińskim leżącym najbliżej granicy pruskiej. Gwałtowne najazdy Prusów na ziemię polskie zaczęły się dopiero na początku XIII w., dlatego powstanie tego systemu trzeba datować na lata późniejsze. Wniosek ten potwierdza brak szlachty zagro-

⁸² Dok. kuj. maz., s. 303 n., nr 18 (1323 r.).

⁸³ Por. przyp. 84, 110, 114—115.

⁸⁴ AGAD, Bobrow. ziem. oblig. I, s. 64—65. *Parvum Plone* według dokumentu z 1346 r. (tamże, s. 65—66) miało 40 łanów. W 1564 r. Płonne miało 43 łanów, a Płonko (*Plone minor*) tylko 1 łan. Należy więc utożsamiać *parvum Plone* z 1322 i 1346 r. z Płonem, a nie z Płonkiem. Odpis dokumentu z 1346 r. został zresztą wpisany do księgi ziemskiej pod tytułem: *Privilegium super Plone*. Przymiotnik *parvum* w dokumentach z 1322 i 1346 r. znaczy prawdopodobnie tyle co młodsze, nowe (podobnie jak Małopolska — „młodsza Polska”). W pracy niniejszej określam *parvum Plone* z XIV w. jako Płonne.

⁸⁵ S. Kutrzeba, *Starostowie*, Kraków 1903, s. 49.

⁸⁶ Dok. kuj. maz., s. 303 n., nr 18 (1323 r.); KDPol. II, nr 250 (1330 r.); KDPol. II, nr 482 (1330 r.).

dowej koło grodu w Skrwilnie, który upadł w drugiej połowie XII w.⁸⁷, oraz niewielka liczba tej szlachty w pobliżu Kikoła, który jeszcze w 1236 r. był grodem kasztelańskim⁸⁸. Rok 1236 uważam więc za *terminus a quo* zorganizowania osadnictwa drobnorycerskiego koło grodów. Za stosunkowo późnym stworzeniem tego osadnictwa przemawia także położenie znacznej większości działów zagrodowych na gruntach niezbyt urodzajnych, a więc raczej później zasiedlonych. M.in. wsie zagrodowe wokół Dobrzyńa nie leżały w najbliższym sąsiedztwie tego grodu na gruntach bardzo urodzajnych i gęsto zaludnionych lecz w dość dużej odległości od grodu, na gruntach gorszych. Niektóre wsie zagrodowe koło Lipna i między Płonem i Żalem miały jednak dobre gleby⁸⁹; wskazują to na wojskową, a nie wyłącznie osadniczą genezę tych wsi. Osadzenie drobnego rycerstwa w tych wsiach, prawdopodobnie już poprzednio zagospodarowanych, ograniczało bowiem dochody książęce.

Za *terminus ad quem* zorganizowania osadnictwa drobnorycerskiego dla obrony przed Prusami należy uznać rok 1283, kiedy po upadku trzeciego powstania pruskiego niebezpieczeństwo ze strony tego ludu przestało zagrażać.

Organizatorami omawianego systemu obronnego mogli być dwaj synowie Konrada I mazowieckiego: Bolesław i Kazimierz. W latach 1233—1234 książę Konrad podzielił między nich północną część swej dzielnicy; pierwszemu dał Mazowsze, a drugiemu Kujawy. Na zjeździe w Dankowie w 1236 r. ustalona została dokładna granica między obu księstwami. Miała ona biec rzeczką Rużcem od ujścia do jeziora Ruduskiego, a stąd koło miejsca zwanego Kamień i dalej rzeczką Chełmicą do Wisły. Do Mazowsza miała należeć leżąca po wschodniej stronie tej granicy kasztelaneria dobrzyńska, obejmująca wówczas także późniejszy powiat rypiński, a do Kujaw kasztelaneria kikolska i włocławska⁹⁰. Nie wiemy gdzie leżało miejsce zwane Kamień; niektórzy uczeni sądzą, że chodzi tu o wieś Kamień (Kmiecy i Kotowy) w parafii Tłuchowo⁹¹, inni nie zgadzają się z tym przypuszczeniem, ponieważ środkowy odcinek granicy byłby wtedy zbyt wygięty ku wschodowi, a południowa część kasztelanerii dobrzyńskiej łączyłaby się z jej północną częścią zbyt wąskim pasem⁹². Przypuszczam, że środkową część granicy stanowiły lasy koło Skepego, na których wschodnim skraju leży wieś Kamień. W takim razie Lipno wraz z otaczającymi je wsiami zamieszkałymi w XVI w. przez szlachtę zagrodową należało do kasztelanerii kikolskiej wchodzącej w skład Kujaw.

Ogromna większość szlachty zagrodowej ziemi dobrzyńskiej (88% działów) była skupiona w jej wschodniej części, należącej w 1236 r. do Mazowsza, gdzie szlachta zagrodowa była bardzo liczna. Natomiast na Kujawach liczba właścicieli zagrodowych była znikoma⁹³. Nasunęło to

⁸⁷ J. Chudziakowa, *Wczesnośredniowieczny gród w Skrwilnie*, [w:] *Szkice rypińskie*, Bydgoszcz 1967, s. 42.

⁸⁸ Por. przyp. 57—59.

⁸⁹ Por. E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w.*, Toruń 1963, mapa 3.

⁹⁰ KDPol. II, nr 20.

⁹¹ Por. S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII)*, Warszawa 1927, mapa Mazowsza i Kujaw.

⁹² G. Zieliński, *O ziemi dobrzyńskiej*, „Biblioteka Warszawska” 1861, t. III, s. 265 n.; W. Polkowska-Markowska, *Dzieje zakonu dobrzyńskiego*, Poznań 1926, s. 35 n.; J. Bieniak, *Rola Kujaw w Polsce Piastowskiej*, „Ziemia Kujawska” t. I, 1963, mapa.

⁹³ H. Łowmiański, op. cit. t. III, s. 434.

G. Zielińskiemu przypuszczenie, że przyczyną skupienia szlachty zagrodowej głównie we wschodniej części ziemi dobrzyńskiej była dawna przynależność tego obszaru do Mazowsza⁹⁴. Pogląd ten w odniesieniu do drobnego rycerstwa koło grodów w powiecie rypińskim nie wydaje się słuszny. Północny odcinek pasa Skrwa-Drwęca leżał wzdłuż rzeczki Ruziec, stanowiącej zachodnią granicę Mazowsza w 1236 r. Gdybyśmy za twórcę osadnictwa drobnorycerskiego w tym rejonie uznali Bolesława mazowieckiego, to trudno byłoby wytłumaczyć cel tego posunięcia. Od strony Kujaw nie zagrażało bowiem niebezpieczeństwo, Bolesław pozostawał raczej w dobrych stosunkach z bratem Kazimierzem. Przed Prusami zaś pas nad Rużcem bronił Kujaw a nie Mazowsza.

Dlatego bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie, że twórcą osadnictwa drobnorycerskiego na pograniczu pruskim był Kazimierz kujawski. W 1252 r. panował on już także nad wschodnią częścią późniejszej ziemi dobrzyńskiej, wydał bowiem w tym roku kilka dokumentów odnoszących się do wsi na tym obszarze. Jak trafnie przypuszcza B. Włodarski, Bolesław umierając w 1248 r. przekazał bratu kasztelanę dobrzyńską⁹⁵. Kazimierz przygotowywał się do podboju południowej części Prus (tj. Galindii i Jaćwieży)⁹⁶, a bazą wypadową do tej akcji był przede wszystkim obszar późniejszego powiatu rypińskiego. Prowadzenie ekspansywnej polityki wymagało zabezpieczenia pogranicza przed odwetowymi najazdami Prusów. Konieczne było umocnienie istniejących grodów lub budowa nowych oraz zorganizowanie stałej stróżnicy grodowej, którą pełniło osadzone blisko grodu drobne rycerstwo. Przypuszczam, że w związku z przygotowaniem do podboju części Prus pozostało nabycie w 1252 r. wsi Załę przez Kazimierza⁹⁷; prawdopodobnie chodziło księciu o budowę lub odbudowę grodu w Załemu.

W 1257 r. Kazimierz kujawski nadał biskupstwu chełmińskiemu należąca do niego część ziemi lubawskiej⁹⁸, rezygnując w ten sposób ze swych planów ekspansji w kierunku Prus. Można więc przypuszczać, że zorganizowanie osadnictwa drobnorycerskiego koło grodów nastąpiło w latach 1248—1257. Dotyczy to szczególnie grodów w późniejszym powiecie rypińskim. Równocześnie lub nieco wcześniej mógł powstać zespół lipnowski.

W kilku dokumentach Kazimierza kujawskiego wzmiankowani są rycerze niższego stopnia, których z dużym prawdopodobieństwem można uważać za przodków szlachty zagrodowej. W dokumencie z 1241 r. występują *armigeri ipsius ducis*, a w dokumencie z 1246 r. *armigeri*⁹⁹. W obu wypadkach imiona *armigeri* wymienione są na końcu listy świadków, za rycerzami nazwanymi *milites* i niższymi duchownymi. Z dokumentu Przemysława II wielkopolskiego z 1294 r. dowiadujemy się, że pewien *armiger* posiadał własność ziemską, zapewne niewielką, którą zamienił na sołectwo¹⁰⁰. Wyraz *armiger* nie oznacza tu więc raczej

⁹⁴ G. Zieliński, op. cit., s. 233 n.

⁹⁵ B. Włodarski, *Rywalizacja o ziemię pruskie w połowie XIII w.*, „Rocznik TNT” t. 61, 1958, s. 34.

⁹⁶ Tamże, *passim*.

⁹⁷ AGAD, Metryka Koronna 42, f. 282 (por. przyp. 61).

⁹⁸ *Urkundenbuch des Bistums Culm*, I, nr 51.

⁹⁹ KDWilp. I, nr 228 (1241 r.); Dok. kuj. maz., s. 124 n., nr 11 (1246 r.).

¹⁰⁰ KDWilp. II, nr 720.

giermka lecz rycerza niższego stopnia, bez względu na wiek¹⁰¹. *Armigeri* z 1241 i 1246 r. nie pochodzili zapewne z kasztelanii dobrzyńskiej, która wtedy należała do Mazowsza; szlachta zagrodowa, choć w małej liczbie, istniała jednak także na Kujawach właściwych. Do tej samej kategorii szeregowych wojowników, nazywanych niekiedy w nauce książęcymi rycerzami służebnymi¹⁰², należeli prawdopodobnie *feudales* w Starorypinie¹⁰³ oraz *miles fictaticius qui non est de genere militari*, występujący w ustawie celnej Kazimierza kujawskiego z 1252 r. *Milites fictaticii* tworzyli najniższą warstwę rycerską (niższa niż *simplices milites*), przysługiwała im taka sama główszczyzna jak chłopom¹⁰⁴. Część drobnego rycerstwa Kazimierza kujawskiego była więc pochodzenia chłopskiego.

Zwraca uwagę fakt, że przeciętna wielkość działu zagrodowego we wschodnim kordonie granicznym i koło grodu w Dobrzyniu była znacznie mniejsza niż we wsiach zagrodowych położonych blisko pozostałych grodów (por. tabl. 4). Nasuwa to przypuszczenie, że każda z obu grup osad drobnorycerskich powstała w innym czasie.

Tabela 4

Wielkość działów zagrodowych w różnych grupach wsi zagrodowych

Grupa wsi zagrodowych	Liczba działów zagrodowych	Liczba łąnów zagrodowych	Przeciętna wielkość działu zagrodowego w łąnach		
			pow. Dobrzyń	pow. Lipno	pow. Rypin
W promieniu 10 km od grodów	305	315,6	0,51	0,95	1,27
Wschodni kordon graniczny	238	137,4	0,52	0,62	0,65
Zachodnia część ziemi dobrzyńskiej	24	39,5	1,16	2,12	—
Razem	567	492,5	0,55	0,92	1,11

Wschodni kordon graniczny sąsiadował z powiatem płockim i sierpeckim województwa płockiego, w których łąny zagrodowe stanowiły 57—59% łąnów kmiecych szlachty folwarcznej. Szczególnie wysoki procent łąnów zagrodowych wykazywały parafie mazowieckie nad Skrwą, graniczące bezpośrednio z dobrzyńskim kordonem granicznym, a więc parafia Bożewo w powiecie płockim oraz parafie Mochowo, Kurowo, Sierpc i Rościszewo w powiecie sierpeckim. Przeciętna wielkość działu zagrodowego w województwie płockim była taka sama jak w dobrzyńskim kor-

¹⁰¹ Por. hasła *armiger*: Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* t. I, Frankfurt 1710, s. 370; *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* t. I, Wrocław-Kraków-Warszawa 1953, s. 757 n. Również wyraz *squiritio*, oznaczający na Zachodzie giermka, używany był w Polsce w XV w. jako określenie niższego rycerstwa (włodyków). Por. O. Balzer, *Skartabellat w ustroju szlachectwa polskiego*, Kraków 1911, s. 9 n.

¹⁰² Por. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski* t. I, wyd. 3, Warszawa 1965, s. 225 i M. Friedberg, *Klientela świecka biskupa krakowskiego w w. XII—XIV*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby* t. I, Kraków 1938, s. 183.

¹⁰³ Por. przyp. 66—68.

¹⁰⁴ Pr. UB I/1, nr 260.

donie granicznym i koło Dobrzynia; wynosiła ona w poszczególnych powiatach od 0,4 do 0,63 łana¹⁰⁵. Być może więc osadnictwo drobnorycerskie po obu stronach Skrwy i koło Dobrzynia zostało zorganizowane przed 1248 r., kiedy kasztelania dobrzyńska należała jeszcze do Mazowsza. Celem utworzenia tego kordonu mogło być zabezpieczenie Mazowsza przed najazdami Prusów od zachodu. Nie jest jednak wykluczona także inna możliwość, a mianowicie, że osadnictwo drobnorycerskie nad Skrwą i koło Dobrzynia powstało dopiero w ostatnich dziesięcioleciach XIII w. dla obrony ziemi dobrzyńskiej przed najazdami litewskimi.

Rozproszone, duże gospodarstwa bez kmieci w północnej części powiatu lipnowskiego (przeważnie w dawnej kasztelanii słońskiej) oraz w niektórych wsiach w południowozachodniej części ziemi dobrzyńskiej (Rachcin, Zaduszniki, Starkowiec) nie miały prawdopodobnie nic wspólnego z osadnictwem drobnorycerskim. Folwarki te powstały przypuszczalnie w ten sposób, że ich właściciele usunęli kmieci i gospodarowali przy pomocy najemników¹⁰⁶. Niektóre z tych folwarków były w XVI w. do wodnie własnością zamożnej szlachty¹⁰⁷. Za drobnorycerskie ze względu na swą genezę uważać należy natomiast duże gospodarstwa zagrodowe we wsiach należących w całości lub w znacznej większości do szlachty zagrodowej i położonych w skupiskach osadnictwa zagrodowego, jak np. w Dobrem, Kłośnie, Radzynku w powiecie rypińskim. Gospodarstwa te mogły powstać przez połączenie drogą dziedziczenia lub kupna kilku mniejszych działów^{107a}.

Małe gospodarstwa zagrodowe w południowo-zachodniej części ziemi dobrzyńskiej, nieliczne i rozproszone, miały prawdopodobnie genezę osadniczą, a nie wojskową. Niektóre z nich były położone w lasach w okolicy Bobrownik. Gospodarstwa te mogły powstać w czasach późniejszych, w XIV i XV w. Nie jest wykluczone, że dopiero w XIV i XV w. powstała także pewna niewielka liczba gospodarstw zagrodowych w skupiskach szlachty zagrodowej. Dotyczy to szczególnie nieurodzajnych lesistych terenów w południowej części powiatu rypińskiego; pierwsze wzmianki o większości osad znanych z rejestru z 1564 r. na tym obszarze pochodzą dopiero z XV i XVI w.¹⁰⁸. Rezerwuarem dla tego przypuszczalnie późnośredniowiecznego osadnictwa zagrodowego były niewątpliwie starsze wsie drobnorycerskie, mające genezę wojskową.

¹⁰⁵ *Województwo płockie około 1578 r.*, oprac. pod kierownictwem S. Herbsta, Warszawa 1958, s. 85 nn.

¹⁰⁶ Znaczenie więcej folwarków bez kmieci było w XVI w. w ziemi chełmińskiej. Por. M. Biskup, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1957, s. 19.

¹⁰⁷ Dział w Rachcinie należał do M. Nasiegniewskiego, posiadającego 18 łanów kmiecych; S. Łoś miał obok 3 łanów „zagrodowych” w Osieku (par. Łązyn) 14 łanów kmiecych w Półwiesku; 5,5-łanowy folwark bez kmieci w Zadusznikach był własnością zamożnej rodziny Chodorąskich. Por. Z. Guldón, op. cit., s. 28 nn.

^{107a} Mniej prawdopodobna jest drobnorycerska geneza dużych gospodarstw w Wojnowie koło Żalego i w Zduńcu koło Płonnego, ponieważ we wsiach tych nie było drobnej szlachty zagrodowej. Bez Zduńca wsie w promieniu 5 km od Płonnego (przy. 63) liczyły tylko 20,5 łana zagrodowego. W XV w. liczba ta była jednak większa. W 1497 r. skonfiskowano bowiem kilka zagrod w Rętfinach koło Płonnego. Otrzymał je kasztelan M. Radzikowski. Jego spadkobiercy (Łoś i Narzymiski) mieli w Rętfinach w 1540 r. 20 łanów, a w 1564 r. 6 łanów kmiecych. Por. MRPS II nr 950 i A. Biliński, op. cit., s. 142—146.

¹⁰⁸ G. Zieliński, op. cit., s. 254 nn.

Grodowy system obronny utworzony w XIII w. przetrwał do pierwszej połowy XIV w. Jeszcze w 1312 r. czynny był gród w Księżym, w 1322 r. gród w Płonem, a w latach 1323—1329 gród w Rypinie (Sta-

II. Wsie niezagrodowe w rejonach ZOZ

Powiat	Rejon ZOZ	Liczba wsi	Liczba łańów kmięcych	Przypis nr
Dobrzyński	P	4	18,5	25
Lipnowski	K	3	30,0	26
	P	1	11,0	27
Rypiński	P	8	38,5	28

Symbole rejonów zwartego osadnictwa zagrodowego (ZOZ): K — Karnkowo; P — pas Skrwa-Drwęca, S — Swiedziebnia. Wieś Zduniec (dawniej Znaniec) w pracy Z. Guldona (op. cit., s. 53, nr 86) oznaczona jest jako „Snancz”. W przypisach obok nazwy wsi podano w nawiasie liczbę właścicieli zagrodowych. Spacją oznaczono nazwy wsi liczących więcej niż 6 łańów zagrodowych, a kursywą nazwy wsi, w których liczba łańów zagrodowych nie była większa, niż liczba łańów kmięcych.

1 Bętlewo (9), Borowo (3), Kisielewo (5), Kochoń (6), Paprotki (4), Płonczynek (3), Ruszkowo (10), Strupczewo D. (3), Strupczewo M. (9), Wylazłowo (1), Zakrzewo (3).

2 *Chalin* (2), *Główczyn* (3), Gołyszewo (4), Grochowalsk M. (1), *Rokicie* (2), Stróżewo (4).

3 *Brudzeń W.* (8), Gołabki (2), Kłobukowo-Karasie (1), Kłobukowo-Molendy (4), Kłobukowo-Patrze (3), Trzcianka M. (3), Trzcianka W. (18), Turza W. (19), Winnica (3).

4 *Jasień* (8), Kamień Kotowy (8), *Koziróg Leśny* (2), Koziróg Rzeczny (13), Tłuchowo (3), Tłuchówko (2), Turza Wilcza (8), Wyczalkowo (6).

5 Gorzechowo (3), Radotki (1), Zerniki (3).

6 Kurowo (2), Rachcin (1), *Zaduszniki* (1), Zlewody (8).

7 Chlebowo (4), Jarczewo (3), Jonczewek (1), Kolankowo (2), Lubowiec (8), Makowiec (3), Nagórzynek (2), Sroki (1), Wiadome (1), Wołęcin (3), Żuchowo (8).

8 Baldowo (3), *Grodzień* (1), Komorowo (2), Maliszewo (1), *Ośmiatowo* (2), Suradówko (6), Suszewo (3), Szczepanki (2).

9 *Choczeń* (2), Dobaczewo (1), Kokoszyn (4), Kukowo (9), Ligowo (5), Ligówko (6), *Malanowo St.* (5), *Malanówko* (1), Mysłakowo (6), *Osiek* (1), Powsimo (3), *Rokicie* (6), *Śniechy* (1), *Zródka* (6).

10 Lisek (3), Polichnowo (1), Starkowiec (1), Szerbino (1).

11 *Osiek* (1), *Osówka* (1), *Steklinek* (1), *Świętosław* (1), *Wielgie* (2).

12 *Dzierżno* (4), *Grzęby* (12), *Kłośno* (13), *Kretki M.* (5), *Zduny* (8).

13 *Zasady* (1).

14 Borowo, par. Rogowo (3).

15 Czermin (3), *Godziszewy* (1), *Tadajewo* (2), *Zakroc* (1).

16 Borzymin (5), Cetki (8), Kowalki (12), *Nadróż* (2), Ostrowite (14), Rakowo (4).

17 Parafia Rogowo: Brzeszczki D. (12), *Kobrzyniec N.* (1), Rogowo (1), Rogówko (3), Rogowo (7), Sarnowo (1), *Swieżawy* (1); inne parafie: Pinino (2), Piskorzyn (3), Radzynek (6).

18 *Nowa Wieś* (2), *Okonin* (1), *Wojnowo* (2).

19 Brzuze (5), *Dobre* (6), *Radomin* (6), *Szczutowo* (6).

20 *Gizynek* (4).

21 Białkowo (1), Płonko (1), *Rętfiny* (4).

22 *Ruszkowo* (1), *Wąpielsk* (1), *Zduniec* (2).

23 Blinno (4), Czumsk (5), *Gójsk* (4), *Maluszyn* (9), *Osówka* (10).

24 *Babiec Rżały* (10), *Babiec Wiączanki* (7), *Paprotki Białasy* (2), *Paprotki Bryski* (3), *Paprotki Gugoty* (2), *Paprotki Kłobuki* (2), *Sułocin* (6).

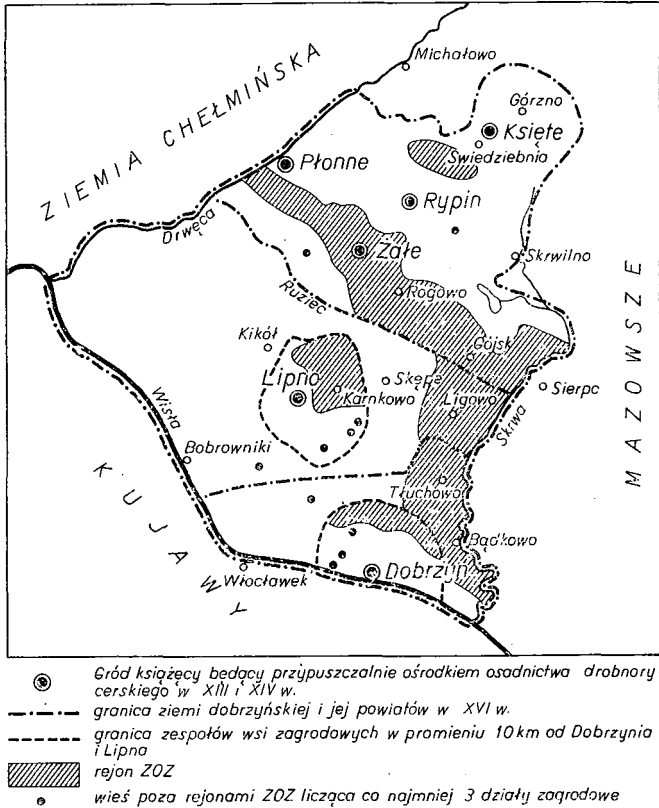
25 Bądkowo (6,5 ł.) i Turza M. (6 ł.) w parafii Bądkowo; Kamień Kmięcy (4 ł.) i Mysłakówko (2 ł.) w parafii Tłuchowo.

26 *Cebryszewo* (4 ł.), *Chodorążek* (10 ł.), *Karnkowo* (16 ł.).

27 *Sudragi* (11 ł.).

28 Parafia *Gójsk*: *Podlesie* (1,5 ł.); parafia Rogowo: *Kobrzyniec St.* (0,5 ł.), *Sosnowo* (3 ł.); parafia *Sierpc*: *Mieszczk* (2 ł.), *Paprotki Ogony* (0,5 ł.); inne parafie: *Balin* (10 ł.), *Bocheniec* (2 ł.), *Załe* (19 ł.).

rorypinie)¹⁰⁹. Grody te uległy zniszczeniu albo w czasie najazdu krzyżackiego w 1329 r., albo w czasie okupacji krzyżackiej w latach 1329—1343. Po zakończeniu tej okupacji miejsca związane z grodami są nadawane lub sprzedawane przez władców kościołowi lub rycerzom. Likwidacji ulega także część włości książęcych. W 1346 r. Władysław do-

brzyński nadał wieś Płonne¹¹⁰, a w 1349 r. górę grodową w Starorypinie¹¹¹, w 1356 r. Kazimierz Wielki sprzedał Księża i włość książęcą¹¹², w 1395 r. spotykamy znowu prywatnego właściciela w Ząlem¹¹³. Władysław Opolczyk sprzedał kilka wsi książęcych koło Płonnego: Dulsk, Kawęczyn i Modrzyn w 1386 r.¹¹⁴, a Sokołowo najpóźniej w 1392 r.¹¹⁵. Od

¹⁰⁹ Por. przyp. 36, 77 i 84.

¹¹⁰ AGAD, Bobrow. ziem. oblig. I, s. 65—66.

¹¹¹ Dok. kuj. maz., s. 318 nn., nr 32.

¹¹² Por. przyp. 81.

¹¹³ KDPol. II, nr 549: *Michaele de Szale herede.*

¹¹⁴ *Lites...* t. II, s. 267. Kawęczyn sąsiadował z Białkowem (AGAD, Bobrow. ziem. oblig. I, s. 64—65, 1322 r.), a Modrzyn leżał koło Sokołowa lub Kawęczyna, na południe lub na wschód od lasów położonych przy ujściu Rużca do Drwęcy, tj. między Golubiem, Białkowem i Sokołowem (CDPrus. II, nr 53). Wsie Kawęczyn i Modrzyn istniały jeszcze w 1519 r. (MRPS IV/2, nr 12422); rejestr z 1564 r. wsi tych już nie wymienia.

¹¹⁵ *Lites...* t. II, s. 211.

końca pierwszej połowy XIV w. podstawą systemu obronnego ziemi dobrzyńskiej stają się warowne miasta i murowane zamki w Dobrzyńniu, Nowym Rypinie, Lipnie, Bobrownikach¹¹⁶.

Амброжи Богуцки

ГРАДЫ-ЗАМКИ И ПОСЕЛЕНИЯ МЕЛКОГО РЫЦАРСТВА В ДОБЖИНСКОЙ ЗЕМЛЕ

Добжинская земля наряду с Мазовией и Подляшьем принадлежала к наиболее густым скоплениям шляхты не имевшей крестьян т. наз. „загородовой”. Раньше предполагалось, что появление этой прослойки было результатом обеднения части зажиточной шляхты. В настоящее время преобладает точка зрения выводящая загородовую шляхту из мелкого рыцарства организованного в XIII в. удельными князьями, прежде всего для защиты перед пруссами и Литвой.

Около 1564 г. в Добжинской земле было 567 „загородовых” землевладельцев, которые владели 492 ланами, что составляло 20% крестьянских наделов (ланов). Деревни загородовой шляхты были сосредоточены только в некоторых районах Добжинской земли, главным образом в ее восточной части. Такое размещение загородовой шляхты свидетельствует в пользу положения о плановом заселении некоторых земель мелким рыцарством.

Значительное число загородовой шляхты проживало в XVI в. в близком соседстве давних княжеских градов-замков. В начале XIV в. нам известны в Добжинской земле 4 княжеских града: Добжин, Рыпин, Ксентэ, Плоннэ. Загородовыми деревнями были окружены также город Лишно и село Жале. В обоих этих поселениях существовали по всей видимости в XIII в. княжеские грады. В радиусе 10 км. от упомянутых 6 градов проживало в 1564 г. 305 загородовых землевладельцев. Мелкое рыцарство было вероятно обязано службой в градах-замках.

Известные по источникам княжеские грады были уничтожены в начале XIV в., вероятно во время орденского набега в 1329 г. Большинство градов-замков (4 из 6) и большинство загородовых ланов располагались в Рыпинском повете в близости прусского рубежа. Следовательно заселение мелким рыцарством прилегающих к градам-замкам округам произошло в XIII в. и имело в виду борьбу с пруссами. Организатором этой колонизации был вероятно Казимир I, князь куявский, который около середины XIII в. намеревался завоевать южную часть земли пруссов.

Скорее всего не были связаны с градами-замками селения загородовой шляхты вдоль южного участка восточного рубежа Добжинской земли. В этих селах проживало в 1564 г. 238 загородовых землевладельцев.

Ambroży Bogucki

LES BOURGS FORTIFIÉS ET LES COLONIES DE LA PETITE NOBLESSE DANS LE TERRITOIRE DE DOBRZYŃ

Le territoire de Dobrzyń était, avec la Masovie et la Podlachie, l'une des régions qui avaient le plus grand pourcentage de gentilshommes ne possédant pas de paysans et travaillant la terre („szlachta zagrodowa”). On pensait autrefois que cette couche

¹¹⁶ Miasto Rypin powstało w 1345 r., a miasto Lipno w 1349 r. (por. przyp. 36 i 56). Pierwsza wzmianka o zamku w Nowym Rypinie pochodzi z 1348 r. (KDPol. II, nr 498), o miasteczku (*oppidum*) Bobrowniki z 1351 r. (KDPol. II, nr 503), a o zamku w Bobrownikach z 1352—1353 r. (CDPrus. III, nr 73). Wszystkie cztery miasta i zamki wymienia akt zastawu ziemi dobrzyńskiej z 1392 r. (KDPol. II, nr 543 i 544). Zamek w Złotorii zbudowany przez Kazimierza W. (MPH II, s. 62) należał do kasztelanii słońskiej, której wschodnia część wraz ze Złotorią weszła w skład ziemi dobrzyńskiej dopiero w końcu XIV w. Por. M. Biskup, *Materiały do dziejów okupacji krzyżackiej w ziemi dobrzyńskiej na przełomie XIV i XV w.*, „Zapiski Historyczne” t. XXVI, 1960, z. 2.

sociale était née à la suite de l'appauvrissement d'une partie de la noblesse aisée. Aujourd'hui, la plupart des historiens pensent qu'elle descend des chevaliers établis au XIIIe siècle en colonies de frontières établies par les ducs des diverses régions en fonction de la défense contre les Prussiens et les Lituaniens.

Vers 1564, il y avait dans le territoire de Dobrzyń 567 gentilshommes-agriculteurs, qui possédaient dans leur ensemble 492 *lanei*, ce qui représentait 20% de la terre occupée par des paysans. Les villages des gentilshommes-agriculteurs étaient concentrés dans certaines régions du territoire de Dobrzyń, surtout dans sa partie orientale. Cette distribution géographique constitue un argument en faveur de la thèse selon laquelle cette petite noblesse serait issue d'une colonisation planifiée.

Une grande partie de cette petite noblesse habitait au XVIe siècle près des anciens bourgs fortifiés appartenant aux ducs. Au début du XIVe siècle, quatre bourgs sont attestés dans ce territoire: Dobrzyń, Rypin, Księte et Płonne. La ville de Lipno et le village Załe étaient également entourés de villages de gentilshommes-agriculteurs. Dans ces deux localités des bourgs fortifiés ont probablement existé au XIIIe siècle, des bourgs fortifiés ducaux. Dans un rayon de 10 km autour des six bourgs mentionnées habitaient, en 1564, 305 gentilshommes-agriculteurs. Ces colonistes étaient probablement tenus au service militaire dans les bourgs fortifiés.

Les bourgs attestés par les sources furent détruits au début du XIVe siècle, sans doute pendant l'incursion de l'Ordre Teutonique de 1329. La plupart des bourgs (quatre sur six) et la plupart des terres appartenant aux gentilshommes-agriculteurs se trouvaient dans le district de Rypin, le plus proche de la frontière prussienne. Les villages des gentilshommes-agriculteurs autour des bourgs fortifiés furent donc certainement créés au XIIIe siècle pour la lutte contre les Prussiens. Cette colonisation fut probablement organisée par Casimir I duc de Cuiavie, qui vers le milieu du XIIIe siècle visait à conquérir la partie méridionale de la Prusse.

Par contre les villages de gentilshommes-agriculteurs situés dans le secteur méridional de la frontière orientale du territoire de Dobrzyń, ne semblent pas avoir été liés à des bourgs fortifiés. Dans ces villages habitaient, en 1564, 238 gentilshommes-agriculteurs.